

DRUKKEN WAAR GEEN VRIJHEID IS

EEN DRUKKER OVER PERSVRIJHEID IN 1783

joan hemels

J.M.H.J. Hemels is houder van de onderwijsopdracht Geschiedenis van de pers, propaganda en openbare mening aan de Universiteit van Amsterdam.

De titel van dit artikel over persgeschiedenis is geïnspireerd door het boek van G.J. Schutten: *Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930* (Hengelo, 1981). Hoe in dit deel van Nederland gevaren werd, zonder dat er voldoende water was, blijkt uit de in het voorwerk van Schutten's boek afgedrukte uitleg die mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis in het *Jaarboekje voor de provincie Overijssel voor het jaar 1838* (blz. 38) gaf. Hier en daar stapten schippers, met een spade in de hand, uit hun vaartuigen in de rivier om een dam van aarde op te werpen 'die het water schutten moet, dat langzaam om hun voeten komt sijpelen, waarmee zij met het grootste geduld in bijgelegen herbergen hunnen intrek nemen, tot tijd en wijle dat het water genoegzaam opgelopen zal zijn, om hunne natuurlijke schutsluis door te steken, welk bedrijf van afstand tot afstand herhaald wordt'. 'Hoe gaarne', aldus Sloet tot Oldhuis, 'zouden wij aan deze nijvere lieden een goed vaarwater gunnen'.

klimaat van vrijheid

Wat het water voor schippers is, is het geestelijke klimaat van vrijheid voor drukkers. Toen aan allerlei materiële - vooral technische - voorwaarden voor het drukken als techniek van het vermenigvuldigen van tekst en beeld met behulp van de drukpers voldaan was, bleef de noodzaak voor de drukkers om telkens weer hun vrijheid op kerkelijke en wereldlijke autoriteiten te bevechten. Preventieve controle (censuur) en allerlei repressieve maatregelen werden de begeleidende verschijnselen van de 'Gutenberg galaxy'. Men moet naar een heldere sterrenhemel leren kijken om te beseffen hoe beeldend Herbert Marshall McLuhan (1911-1980) de indrukwekkende uitwaaijering van drukwerk sinds het midden van de vijftiende eeuw in een van zijn boektitels tot uitdrukking gebracht heeft. (1) Uiteraard is censuur, evenmin als het ook zo sterk tot de verbeelding sprekende verschijnsel van de boekverbranding, geen 'uitvinding' van het tijdperk van de typografie. (2) De boekdrukunst kwam echter tot ontwikkeling in, wat de Duitsers zo typerend noemen, een 'Welt im Umbruch' die gekenmerkt werd door onzekerheid en angst voor de ingrijpende maatschappelijke en godsdienstige veranderingen. In zo'n geestelijk klimaat blijken autoriteiten vindingrijk te zijn in het bedenken van allerlei wegen en middelen om het proces van openbare en daarmee ten dele ook het proces van private communicatie onder controle te houden.

vrijheidsgedachte en journalistiek

Inperking van vrijheden heeft cynisch (of: stoïcijns?) genoeg ook minstens één gunstig neveneffect: mensen gaan de betekenis van de vrijheid namelijk meer beseffen. Tekenend vind ik in dit verband het verschijnen, midden in de Tweede Wereldoorlog, in Londen, van een 207 dicht bedrukte pagina's tellend zakboekje, getiteld *Het Handvest van de Vrijheid*. (3) Vier niet met name genoemde Nederlanders wilden in een bloemlezing aan 'het Nederlandsche volk in de verdrukking' laten zien, dat de vrijheidsgedachte zo oud is als de samenleving, dat zij nooit stierf, steeds veranderde en in

wezen toch steeds dezelfde bleef. 'De samenstellers hebben uitspraken vermeden, die een al te eenzijdige uitdrukking waren van bepaalde staatkundige, geschiedkundige of sociale richtingen', zo staat in de op de laatste pagina afgedrukte 'Verantwoording' te lezen. Deze goede bedoeling ten spijt moet men toch vaststellen, dat de vrijheidsgedachte eigenlijk uitsluitend verenigbaar is met een democratische staatsvorm en niet met tyrannie of dictatuur. Wat mij zo bijzonder boeit in de teksten van het oorlogsboekje is hun appellerende karakter. Mensen worden al in de Bijbel en daarna tot op de dag van vandaag door sprekende, zingende en schrijvende medemensen opgeroepen om zich te ontworstelen aan onderdrukking en onvrijheid. Geschilderd wordt hoe het menselijk bestaan zou kunnen zijn: ideaaltypisch, maar niet utopisch. Uit het nuchtere rapport van het in 1951 opgerichte *International Press Institute*, dat krachtens zijn doelstelling waakt over de persvrijheid in de wereld en daarover jaarlijks rapporteert (4), blijkt dat er per 1 januari 1983 slechts een twintigtal landen zijn, waarin een redelijke mate van persvrijheid bestaat. Het gaat om westerse landen en de wijze waarop die vrijheid is geregeld is, verschilt nogal. In de lijst van twintig landen staat Nederland hoog. Dit kan een geruststellend gevoel geven, maar tegelijkertijd ons de ogen doen sluiten voor het feit dat we met vallen en opstaan, in een langdurig en nog onvoldoende bestudeerd historisch proces, persvrijheid als iets vanzelfsprekends en onvervreemdbaars zijn gaan waarderen. Bovendien wordt van een land als het onze een grote inzet verwacht voor het verwezenlijken van een internationaal klimaat van vrijheid waarin persvrijheid gedijen kan. Men kan daarbij denken aan het realiseren van een 'nieuwe internationale informatie-orde' in de geest van het in 1980 verschenen rapport van de internationale commissie voor de bestudering van communicatieproblemen *Many voices, one world* (het zogenaamde MacBride-rapport). (5)

Anno 1983 is men voor 'het den volke kond doen', dat wil zeggen voor 'massacommunicatie', niet meer aangewezen op het spreken in het openbaar en op de uitvinding van de vijftiende eeuw: de drukpers. Film, radio, televisie en nieuwe toepassingen van omroep zijn gemeengoed geworden. Wat de communicatiegeschiedenis betreft is 1900 niet zozeer het breukvlak van twee eeuwen (6) (de negentiende en de twintigste) als wel de grenslijn tussen een monopolieachtig massamediasysteem van vóór de laatste eeuwwisseling en het oligopolistische openbaarmakingssysteem van onze eeuw. De dynamiek van de communicatiegeschiedenis is niet precies dezelfde als die van de algemene politieke geschiedenis: vaker zijn er overeenkomsten met de sociale en economische geschiedenis.

Toch zijn er in de Nederlandse geschiedenis perioden aanwijsbaar, waarin politiek en journalistiek gelijktijdig een dynamiserende rol speelden. Ik denk hierbij aan de tijd van 1780 tot 1795, toen de politieke journalistiek in de Republiek haar intrede deed. Tot dan toe was weliswaar in satirische tijdschriften door deze of gene lucht gegeven aan opgekropte politieke gevoelens, maar de kranten hadden een nieuws-karakter zonder opiniërende journalistiek gehad. Nog onlangs is wat de bedoelde tijdschriften betreft gewezen op de betekenis van de *Haegse Mercurius*

(Behelsende Vermakelijke, Satyrique, Galante, Stig-
telijke, Politieke, Academische, Emblematique, en an-
dere Reflexien; Gemaakt op de voorvallen van desen
Tijd, door H.D.).(7) De *Haegse Mercurius* verscheen
tussen 1697 en 1699 twee keer per week als een 'een-
mansblad' van de Haagse advocaat-schrijver Hendrik
Doedijns (1659-1700) die er niet voor terug schrok
commentaar te geven op nieuws dat hij zelf verzoon.
Daarin onderscheidt hij zich, inderdaad meer columnist
zijnde, van een journalist voor wie de feiten heilig
en het commentaar vrij blijven.

In het door mij aan de orde te stellen tijdvak na
1780 kregen de niet periodiek verschijnende schot-
schriften, spotprenten, vlugschriften, pamfletten en
libellen gezelschap van periodiek verschijnende kran-
ten, waarin aan het politieke nieuws de interpretatie
en het commentaar werden toegevoegd. De nieuws verza-
melende, nieuws met behulp van de drukpers vermenig-
vuldigende en het gedrukte nieuws verspreidende cou-
rantier werd geconfronteerd met de opkomst van de
journalist. Het politieke bedrijf kwam oog in oog met
de naar vrijheid smachtende vrije journalistiek te
staan. De opponerende patriottische 'partij' opende de
politieke pennestrijd om propaganda voor haar eigen
zaak te maken. De aan het bewind zijnde prinsgezinden
gingen de polemieken niet uit de weg. Voor de hoofdlijnen
van de ontwikkeling en de verwickelingen verwijs ik
naar de vierde druk van *De Nederlandse krant* 1618-1978.
(8)

Ik wil in deze bijdrage laten zien, hoe een uit-
breiding en een verdieping van onze kennis van de be-
treffende periode uit de persgeschiedenis noodzakelijk
én mogelijk zijn. In 1982 kon ik een in perkament ge-
bonden band kopen, die gevuld bleek te zijn met aller-
lei patriottische geschriften.(9) De persvrijheid komt
er ook uitvoerig in aan de orde, zodat we meer te we-
ten komen over het denken van met name de patriotten
over de pers en haar vrijheid.

tolerantie met bijmaak

In een tot nadenken en kritisch heroverwegen van
bekende literatuur stimulerend essay over persvrijheid
heeft J.R. Evenhuis de tolerantie het allerplechtigste
woord van de Nederlandse persgeschiedenis genoemd. Rond-
om die tolerantie als katalysator van de vrije pers
in Nederland zouden zich allerlei misverstanden hebben op-
gestapeld.(10) Over de motieven en de effecten van be-
doelde tolerantie schrijvend, schetst Evenhuis het vol-
gende samenvattende beeld van de positieve kanten er-
van: 'Veel vluchtelingen vonden hier een nieuw tehuis,
en de Nederlandse economie hoefde onder die liefdadig-
heid niet te lijden - integendeel - en een belangrijk
cultureel aspect had de zaak ook nog want Nederland
leek vaak het enige land waar een vrije cultuur in ere
werd gehouden. Iedereen was welkom die in zijn eigen land
niet vrij zijn mening had kunnen uiten.'(11)

Evenhuis noemt drie aspecten die afbreuk doen aan
de veelgeprezen tolerantie. In de eerste plaats zouden
hier eenmaal opgenomen vreemdelingen niet zonder meer
hun meegebrachte geestelijke bagage in omloop kunnen
brengen. In de tweede plaats zou het uiterlijk tole-
rantste land van de wereld niet minder perscensuur dan
de omliggende landen kennen en 'soms zelfs nog een he-
leboel meer'.(12) In de derde plaats zouden niet zoveel
boeken uit het buitenland in Nederland - Evenhuis ge-
bruikt niet de aanduiding 'Republiek' - beschikbaar ko-
men als wordt aangenomen. 'Om vruchtbaar te zijn', zo
besluit Evenhuis zijn betoog, 'heeft de tolerantie een
paar elementen extra nodig, en de voornaamste daarvan
is wel een intellectueel wat geïnteresseerde publieke
opinie, ontvankelijk voor wat publicisten te berde
brengen. Daaraan heeft het hier als regel ontbroken.'
(13)

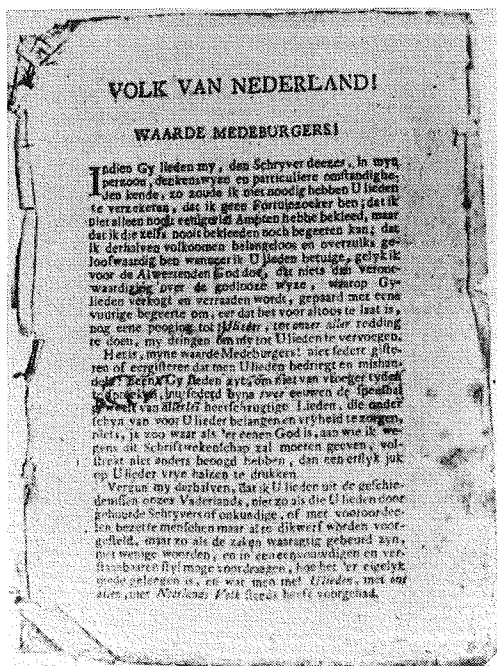
Evenhuis had een deel van zijn bezwaren - beter
gedocumenteerd - kunnen vinden in het niet in zijn
literaturopgave genoemde boek *Getemperde vrijheid*
(een fraaie titel!) van H.A. Enno van Gelder. (14)

Toch denk ik dat de conclusie van Evenhuis gro-
tendeels overeind blijft staan. Dat de door hem gecon-
stateerde tevredenheid over de eigen tolerantie als
een vorm van 'nationale zelfvoldoening', bijna een
idolatrie',(15) goed kon samengaan met economische
gezichts punten komt mij ook heel waarschijnlijk voor.
'Als regel' zou het aan de nader gekwalificeerde publi-
ke opinie onthouden hebben. Een uitzondering zou dan
mijns inziens aangewezen kunnen worden in de jaren
tussen 1780 en 1795.

met den druk gemeen gemaakt

Uit de collectie van Albert Verwey werd in 1982
een aantal zeldzame drukken te koop aangeboden. Daar-
toe behoorde het anoniem gepubliceerde, maar door Joan
Derk van der Capellen tot de Poll geschreven pamflet
Aan het volk van Nederland uit 1781. Voor de druk
en verspreiding op 25 en 26 september van genoemd jaar
had een predikant in Leiden gezorgd. (16) Het was de
overheid veel waard om achter de auteur en de drukker
van het tegen het Huis van Oranje gerichte vertoog van
76 pagina's te komen. In een bij I. Scheltus in Den
Haag (17) uitgegeven 'Placaat' (ook in de genoemde
band) werd een premie van duizend gouden rijders op
het hoofd van de drukker en de auteur van het pamflet
uitgeloofd. Een tweede pamflet zou als brief op straat
gevonden en daarna gepubliceerd zijn. Het gaat om de
63 pagina's tellende, uit 1782 daterende en in de band
uit de collectie-Verwey meegebonden 'Brief over de
waare oorzaak van 's lands ongeval, gevonden tusschen
Utrecht en Amersfoort om deszelfs merkwaardigen inhoud
met den druk gemeen gemaakt'. Ook naar aanleiding van
dit pamflet wordt in een (opnieuw meegebonden) plak-
kaat een premie op het hoofd van drukker en auteur
uitgeloofd.

Tegen de achtergrond van de deining rond *Aan het
volk van Nederland* kan men zich voorstellen, dat een
bekende Amsterdamse uitgever, Johannes Allart, een uit-
voerige uiteenzetting over de vrijheid schreef. Allart
maakte zich in een van de vele bijvoegsels van de eer-
ste en de tweede druk, 'Agter het voorberigt' getiteld
en gedateerd op 17 september 1783, als de auteur bekend

Aan het volk van Nederland

om daarmee te tonen, hoe hij over de belangen v
vrijheid en van het vaderland dacht. (18) 'In een vry
Land', zo luidt een typerende passage in zijn pamflet,
'mag ieder Burger vry denken, vry spreken, vry schry-
ven - De gedachten toch zyn overal tol-vry. - God al-
leen oordeelt de harten. - Elk burger mag vry spree-
ken, over de belangen van zyn Vaderland, over den
Godsdienst, over het Burgerlyk belang der maatschap-
py, over de handhaaving der eens bepaalde wetten en
voorrechten, van hem en zyne medeburgere; hy mag,
hy moet nagaan, met alle oplettendheid, of zy, wel-
ken de gemeene belangen zyn aanbetrouwd, dezelve naar
behooren ter harte neemen; of ze 's volks vryheid
en welvaard voorstaan en handhaaven, dan dezelve ver-
waarloozen en benadeelen. - Hy mag, hy moet hier van
niet onkundig zyn. - Elk Lid der regeering in een vry
Land, is toch, in zekeren opzichte, de Vertegenwoordig-
ger van ieder Burger, van ieder Inwooner. - Hy is Regent,
op dat het het Volk, en den Lande, zou wel gaan. -
De Regeerders zyn om het Volk, - niet het Volk om de
Regeerders. (19) Allart pleitte als drukker uiteraard
(met Evenhuis redenerend!) niet alleen voor de vrij-
heid van spreken en schrijven, maar ook voor de druk-
persvrijheid, zoals uit het volgende blijkt: 'Mag een
vry volk vry spreken, het mag ook vry schryven: want,
daar men by een vry volk geen volstrekt gebiedenden
Heer erkent, behoeft men ook niemand te vraagen, of
men, door den druk, aan alle zyne Medeburgers, zyne
gevoelens, over zaken van allerlei aart, mag mede-
deelen, wanneer men in 't begrip staat, dat zy 'er
eenig belang by hebben.' (20)

In de vrijheid van drukpers blijkt Allart het mid-
del bij uitstek te zien om alarm te slaan, wanneer de
belangen van land en volk door de regeerders geschaad
worden. Hij vergelijkt de drukpers dan ook met de
alarmklok. Door de vrijheid van drukpers zouden snood-
aards, schandvlekken en bedervers van een vrij volk
openbaar worden: 'Ieder schuuwe hen als eene verder-
vende pest.' (21) Allart doet allerlei aanbevelingen.
om echte laster- en schimpschriften af te straffen.
Het uitvaardigen van plakaten naar aanleiding van het
verschijnen van een bepaald infaam geschrift zou het
lezen ervan alleen maar bevorderen. Dat zou met name
gebleken zijn in het geval van een zekere 'gevonden
brief, tusschen Utrecht en Amersfoort', een der in-
faamsten geschriften, zo stelt Allart vast. (22)
Uiteindelijk zou de verlichte en onpartijdige rechter
op grond van duidelijke plakaten moeten uitmaken, of
er van belediging sprake was. (23)

het franse voorbeeld

In de 'niet ver van Bolsward' geschreven verhan-
deling over 'De vryheid der drukpers, onafscheidelyk
verknogt aan de vryheid der Republiek' wordt in het
bijvoegsel 'Vryheid van denken en spreken en over de
vryheid der drukpers' aan de lezers voorgehouden:
'Indien men de vryheid niet gehad had zyne gedagten
in geschrift mede te deelen, dan zouden wy noch om een
verschillend gevoelen brandstapels van het bloed veeler
ongelukkigen zien roken; wy zouden noch in de diepste
duisternis gezonken liggen; bygeloof en tyranny, de
geessels dezes levens, zouden ons noch binnen en
buiten onze woningen martelen. Men heeft geen regt om
het volk dom en onweetend te houden, onder het schoon-
schynend voorwendzel van opstand en verwarring voor
te komen.' (24)

Wie de teksten van Allart en andere (anonieme)
auteur(s) uit het begin van de jaren tachtig van de
achttiende eeuw leest, beseft dat niet de Republiek
der Verenigde Nederlanden, maar Frankrijk in het aan-
geduide decennium een persvrijheidsartikel kreeg. In
de door de Franse Constituante opgestelde *Déclaration
des droits de l'homme et du citoyen* van 27 augustus
1789 stond als artikel 11: 'De vrije uiting van gedach-
ten en meningen is een van de waardevolste mensenrech-
ten; iedere burger mag dus vrijelijk spreken, schrij-
ven en drukken, met dit voorbehoud evenwel, dat hij

In de door de wet gestelde gevallen aansprakelijk is
voor het misbruik van deze vrijheid.' Zo had Allart het
ook bedoeld, maar de angst voor politieke commotie was
bij te veel bestuurders sterker.

De Staatsregeling die de Constituerende Vergadering
van het Bataafse Volk op 1 mei 1798 - bijna tien jaar
later en onder totaal andere politieke omstandigheden -
afkondigde, bevatte het door de mensen als Allart lang
verhoopte drukpersvrijheidsartikel. Onder de Burgerlijke
en Staatkundige Grondregels stond als artikel 16: 'Ie-
der Burger mag zijne gevoelens uiten en verspreiden,
op zoodanige wijze, als hij goedvind, des niet strij-
dig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid der
Drukpers is heilig, mids de Geschriften met den naam
van Uitgever, Drukker, of Schrijver, voorzien zijn.
Dezen allen zijn, ten allen tijde, aanspraaklijk voor
alle zoodanige bedrijven, door middel der Drukpers,
ten aanzien van afzonderlijke Persoonen, of der gantsche
Maatschappij, begaan, die door de Wet als misdaadig
erkend zijn'. (25)

Het klonk zo mooi, ongetwijfeld 66k in de oren van
Allart die in zijn pamflet over de vrijheid aangedron-
gen had op vermelding van de benodigde gegevens om de
auteur en de drukker te kunnen opsporen. Wat een mooie
droom had kunnen zijn werd een barre teleurstelling
die in de Franse Tijd overging in een nachtmerrie.
Zoveel weten we wel van het groeiproces naar een vol-
wassen persvrijheid in ons land: het werd geplaagd door
veel kinderziekten en stuip trekkingen. Wie in pers-
historisch onderzoek met een rechtshistorisch tintje
geïnteresseerd is kan de ontwikkeling nauwkeuriger
invullen, zowel voor de achttiende als voor de negen-
tiende eeuw.

Geschiedenis van de pers, propaganda en openbare
mening of anders aangeduid: communicatiegeschiedenis,
kan meer aandacht verdienen. In de eerste plaats,
omdat daarmee het geschiedwetenschappelijke onderzoek
in zijn algemeenheid gebaat is. Alles wat we over het
verleden te weten kunnen komen buiten objecten en der-
gelijke om is immers op een of andere wijze overgele-
verd. Dit betekent dat er communicatieprocessen en
communicatiemediën achter schuil gaan, die we voor een
beter begrip van het verleden moeten willen doorgronden.
Zowel openbare als private communicatie zijn nog te
vaak verwaarloosde factoren in de geschiedenis geweest.
In de tweede plaats meen ik dat communicatiegeschiedenis
of enig aspect daarvan een nuttige tak van het histo-
risch onderzoek is, omdat studie op dit gebied ons kan
helpen een kritische houding te ontwikkelen tegenover
de huidige, contemporaine, beïnvloedingsprocessen
waarbij massamedia een steeds overheersender rol gaan
spelen. Persvrijheid verbonden met openbaarheid van
bestuur werd precies twee eeuwen geleden een begerens-
waardig goed, niet van de toenmalige bestuurders, maar
van bewust levende bestuurden van het type Allart.

noten

1. M. McLuhan, *The Gutenberg galaxy. The making of typographic man* (Toronto, 1962). Een inspirerend boek voor communicatiehistorisch geïnteresseerden.
2. Vergelijk J.M.H.J. Hemels, "Pressezensur im Reformationszeitalter, 1475-1648" in: H.D. Fischer, ed., *Deutsche Kommunikationskontrolle des 15. bis 20. Jahrhunderts* (München, New York, Londen, Parijs, 1982) 13-35.
3. Op het titelblad staat verder: 'Uitgegeven door den Voorlichtingsdienst der Nederlandsche regeering, Londen 1943, gedistribueerd in het Vereenigd Koninkrijk door The Netherlands Publishing Co. Ltd.'. Wie zouden de samenstellers en auteurs van de inleiding (7-13) zijn?
4. Zie hiervoor J.M.H.J. Hemels, *Persvrijheid? Antwoord aan uilen en valken* (Amsterdam, 1975) 119-128.
5. Over massamedia in de landen van de Derde Wereld, de afhankelijkheidsrelaties tussen deze

- landen en de westerse wereld, alsmede over het MacBriderapport wordt uitvoeriger geschreven in: J.M.H.J. Hemels, *Massamedia als medespelers. Toegang tot het studieveld van de massacommunicatie* (Utrecht, Antwerpen, 1982) 60-94, met een opgave van veel relevante literatuur over deze problematiek.
6. J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (2e dr.; Amsterdam, 1976).
 7. R. Goettsch, "De eerste columnist. (Hendrik Doedijs en de Haagse Mercurius), *De Gids*, 145 (1982, nr. 6) 359-373.
 8. M. Schneider in samenwerking met J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinge' tot dagblad* (4e dr.; Baarn, 1979) 85-104.
 9. Op de rug staat geschreven (over een slecht uitgewiste tekst heen): *De vryheid der drukpers. V.D. Marck: patriotism. 1782-1783*. De band bevat: "De vryheid" (2e dr.; Amsterdam Johannes Allart, 1783) 288 pagina's, ill.; "Byvoegzelen tot den eersten en tweeden druk van de Vryheid", 28 bladzijden; "Politieke bedenkingen over een onlangs in't licht gegeven werkje genaamd De Vryheid, voorgesteld in een brief van een heer te Amsterdam, aan zyn vriend te Leeuwaarden" (Amsterdam, Dirk Schuurman, 1783) 96 pagina's; "De vryheid der drukpers, onafscheidelyk verknogt aan de vryheid der Republiek. Met Byvoegzelen nopens de vryheid en slaverny, vryheid van denken en spreken, gelykheid der menschen, opstand, krygsvolk, misleiding van vorsten, regeeringsvorm en stadhouder" (Amsterdam, Petrus Conradi en Harlingen, Volkert van der Plaats, 1782) 59 pagina's; "Cor-date brief. Van een Heer van Amsterdam. Aan een Heer in 's Gravenhage. Tot opening der oogen van alle Nederlanders. Wegens de Resolutiën van de Heeren Staaten van Holland en Westfriesland, in Hun Edele Groot Mogende Vergadering aangenoomen, op Woensdag den 28 September 1782. Ter beteugeling der drukpers. Met aantooning Hoe onrechtvaardig het gehandeld, en hoe hoonend voor Braave Vaderlanders het zoude zyn, zoo die Resolutie doorging. Alom te bekomen, z.p. z.j., 26 pagina's; "Redevoering van F.A. van der Marck, over de liefde tot het vaderland, te bestuuren overeenkomstig met de redelyke en gezellige natuur der menschen. Of over den waaren aard van het zogenaamde patriotismus, Openlyk uitgesproken den 25 van Herfstmaand des Jaars 1783. By gelegenheid van het plechtig aanvaarden van het gewoone Hoog Leeraars-ampt in de Rechten, in de Doorluchtige School te Deventer" (Deventer, G. Brouwer en Amsterdam, Johannes Allart, 1783) 84 bladzijden.
 10. J.R. Evenhuis, "Persvrijheid tussen Pietro Aretino en de moderne retortjournalist: de ideologische aanpassing van een ambigu begrip", *De Gids*, 145 (1982, nr. 6) 378-390.
 11. Idem, 384.
 12. Idem, 384.
 13. Idem, 390.
 14. H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw* (Groningen, 1972). Een niet te verwaarlozen standaardwerk.
 15. Evenhuis, t.a.p., 389.
 16. Vergelijk M. de Jong, *De oudste uitgaven van het pamflet 'Aan het volk van Nederland'* (Groningen, Den Haag, 1924. A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795* (Amsterdam, 1973) 115, noemt als tijdstip van verspreiding de nacht van 26 op 27 september.
 17. Isaak Scheltus (1739-1799) was de laatste landsdrukker van zijn geslacht en wordt als allerlaatste uit de voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij behandeld in de dissertatie van M. Schneider, *De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'* (Den Haag, 1939).
 18. Zie voor de indeling van het bandje noot 9.
 19. "De vryheid", 12-13.
 20. Idem, 17-18.
 21. Idem, 38.
 22. Idem, 44.
 23. Idem, 48.
 24. Zie voor de indeling van het bandje noot 9. Het citaat staat op pagina 40.
 25. De tekst met toelichting vindt men in Hemels, *Persvrijheid?*, 34-36.